

Кәрібаев Б.Б.
Барлыбек Сыртанов туралы

Автор мақаласында XIX ғ. соңы – XX ғ. басындағы қазақ зиялы қауым өкілдерінің бірі, Петербург университетінің түлегі, «Қазақ елі Уставының» авторы – Барлыбек Сыртановтың (1866–1914) шыққан тегі мен ата-бабаларын, өмірі мен қызметін және қоғамдық-саяси көзқарастарын қарастырады. Барлыбек Сыртанов – XV ғ. өмір сүріп, есімі бүкіл найманға ұран болған ер Қаптағайдың он төртінші, найманның Матай руына ұран болған Бөрібай батырдың жетінші ұрпағы болған. Сондай-ақ оның ата-бабаларында танымал батырлар да, билер де көп болған. Б. Сыртановтың шыққан тегі оның нағыз текті әулеттің өкілі болғандығын дәлелдейді. 1891–1909 жж. мемлекеттік қызметте жүріп, жекелеген қазақ азаматтарына жәрдем көрсетсе, 1909–1914 жж. қазақ басылымдары арқылы ел болашағына қызмет жасайды. 1911 ж. «Қазақ елінің Уставын» жазып, Қазақ елінің болашақ Ата-заңын айқындап береді.

Түйін сөздер: Барлыбек Сыртанов, зиялы қауым, текті әулет, Петербург, «Айкап», күрес.

Karibaev B.B.
About Barlybek Syrtanov

In this article, the author considers the problem an origin, ancestors, biography and activity social and political views of Barlybek Syrtanov (1866-1914). He was one of the famous representatives of the Kazakh intelligentsia at the end of XIX – the beginning of XX century, the graduate of the St. Petersburg University and author «The law of the Kazakh». Barlybek Syrtanov is the fourteenth generation of Kaptagay batyr living in XV century, whose name became fighting calls of all nayman tribe, and the seventh generation of Boribay batyr who was fighting calls of Matay naymans'. Also, among his ancestors were many famous batyrs and bies. B. Syrtanov's origin proves that he was from a noble family. Being in public service in 1891-1909 yy. he helped for some Kazakhs, also in 1909-1914 years served for the future of the Kazakh through the Kazakh's publishing houses. In 1911. Written «The law of the Kazakh people», he defined the future constitution of the Kazakh.

Key words: Barlybek Syrtanov, intelligentsia, noble sort, St. Petersburg, «Айкап», fight.

Карибаев Б.Б.
О Барлыбеке Сыртанове

В данной статье автор рассматривает проблему происхождения, предков, биографию и деятельность, так же общественно-политические взгляды Барлыбека Сыртанова (1866-1914). Он был одним из известных представителей казахской интеллигенции в конце XIX – нач. XX вв., выпускником Петербургского университета, автором «Устава Казах ели». Барлыбек Сыртанов является четырнадцатым поколением Каптагай батыра, жившего в XV в., имя которого стало боевым кличем всего найманского племени, а также седьмым поколением Борибай батыра, который был боевым кличем найманского рода Матай. К тому же, среди его предков было много известных батыров и биев. Происхождение Б. Сыртанова доказывает, что он был из благородного рода. Находясь в государственной службе в 1891-1909 гг., он помогал некоторым казахам, также в 1909-1914 гг. служил во благо будущего народа посредством казахских издательств. В 1911 г., написав «Устав казахского народа», определил будущую конституцию Казахского народа.

Ключевые слова: Барлыбек Сыртанов, интеллигенция, благородный род, Петербург, «Айкап», борьба.

**БАРЛЫБЕК СЫРТАНОВ
ТУРАЛЫ****Кіріспе**

Қазақ халқының азаттық жолындағы күресі тарихына көз жүгіртсек мынадай үдерістерді байқауға болады. XVIII ғасырдың екінші жартысынан XIX ғасырдың ортасына дейінгі кезеңде жүрген азаттық күресінің басты ерекшеліктеріне – күрестердің қарулы сипатта жүруі, күрес жетекшілерінің хан-сұлтандар әулетінің және батырлар мен билер тобының өкілдерінен шығуы жатса, XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы азаттық күресінің басты ерекшелігі – күрестің бейбіт түрде жүруі және күрес жетекшілерінің ұлттың зиялы қауым өкілдерінен болуымен ерекшеленеді. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап Ресейдің Қазақ елінде жүргізген отаршыл сипаттағы әлеуметтік-экономикалық және саяси реформалары нәтижесінде қазақ қоғамы өзгерістерге түсе бастайды. Бұрынғы қоғамдық қатынастардың орнына жаңа капиталистік қатынастар еніп, қазақ қоғамының әлеуметтік құрылымына әсерін тигізеді. Жаңа әлеуметтік топтар қалыптасады. Сондай топтың бірі – қазақтың зиялы қауымы еді.

Жаңа қалыптаса бастаған ұлттың зиялы қауым өкілдері өздерінің ұлт алдындағы басты міндеті етіп ағартушылық, мәдени даму, жерді сақтап қалу және осындай қазақ халқы үшін сол дәуірдегі аса маңызды өзекті мәселелерді алдарына қояды. XX ғасыр басында Қазақстанда саяси және әлеуметтік-экономикалық мәселелердің шиеленісуі қазақ халқының зиялы қауым өкілдерін саяси күрес аренасына шығарды. Зиялы қауым өкілдерінің арасында осы жылдары Барлыбек Сыртановтың тұлғасы ерекше байқалды.

Отандық тарихнаманың тәуелсіздік кезеңінде XX ғасыр басындағы қазақ зиялы қауымының өкілдеріне қатысты көптеген арнайы зерттеу жұмыстары жүргізіліп, кандидаттық, докторлық диссертациялар қорғалды. Олардың қоғамдық-саяси көзқарастары мен қызметтеріне арналған монографиялар, жинақтар, конференция материалдары жарық көрді. Ол еңбектердің кейбіреуінде ғана Б. Сыртанов есімі аталынып өтіледі. Өкінішке орай, әлі күнге дейін оның өмірі, қоғамдық көзқарастары, қызметі жөнінде толыққанды зерттеу жұмысы жоқ. Тек қана С. Өзбекұлының 1996 жылы шыққан «Барлы-

бек Сыртанов» атты еңбегі мен жекелеген авторлардың мақалалары ғана осы олқылықтың орнын аз болса да толтырып тұр (Өзбекұлы, 1996; Ақыпбекұлы, 2006).

Барлыбек Сыртанов (1866 – 1914) – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ зиялыларының алғашқы буын өкілдерінің бірі және көзі тірісінде халқы үшін аянбай еңбек жасаған тұлға. Міне, осындай дара тұлғаға өткен жылы 150 жыл толды. Халқына адал еңбек сіңірген тұлға ел есінен кетпесін деген оймен қалың оқырманды Барлыбек Сыртановтың шыққан тегімен, ата-бабаларымен, өмірімен және қоғамдық-саяси көзқарастарымен қысқаша болса да мақала көлемінде таныстыра кетуді жөн көріп отырмыз.

Барлыбек Сыртанов туралы шежірелік және тарихи деректер

Қазақ халқында «тектілік» деген ұғым бар. Осы ұғымға қатысты «тектіден текті туады», «текті атаның баласы», «тегіне тартқан» деген сөздер айтылады. Осындай сөздер тура Барлыбек Сыртановқа қатысты айтылған секілді.

Барлыбек Сыртанов Найман ішіндегі Матай тайпасының тумасы. Оның шығу тегі шежірелерде былайша беріледі: Найман – Төлегетай – Матай – Қаптағай – Жолдас – Есенкелді – Жолан – Асан – Сары – Бөрібай – Құлшан – Мейірман – Батырқұл – Шақа – Сыртан – Барлыбек (Бабалар сөзі, 2012: 71).

Найман тайпасы мен Матай руына бармай-ақ шолуымызды Барлыбектің он үшінші атасы – Қаптағайдан бастайық.

Зерттеушілер Қаптағайды XV ғасырда өмір сүрген тарихи тұлға деп есептейді. Біз бұл тұжырымның жәй айтыла салған сөз емес екенін өз тарапымыздан былайша дәлелдеуге тырысамыз. Қаптағай мен Барлыбектің арасы – он үш ата. Орта есеппен әр буын арасын 30 жыл деп есептесек, он үш буын 400 жылдай уақытты құрайды. Барлыбектің туған жылынан осы уақытты кейін шегерсек, XV ғасырдың ортасын көрсетеді. Бұл кез – Қаптағайдың өмір сүрген жылдарына сай келеді. Сонымен бірге «Қаптағай» – кезінде бүкіл найман тайпасының ұраны да болған (Сұлтанов, 2001: 107).

Жүз томдық «Бабалар сөзі» атты халық ауыз әдебиеті жинағының 82 томы шежірелік жыр-аңыздарға арналған. Онда ер Қаптағай туралы мынадай жыр жолдары айтылады:

«Өкіреш, Найман, Жалайыр, Төлегетай,
Төртуыл, Қаракерей, Садыр, Матай.
Үш жүзде мұнан асқан жан болмаған
Байлық, билік кетпеген ер Қаптағай»
(Хасенов, 1996: 349).

Жырдағы мәліметтер Қаптағайдың әрі батыр, әрі тайпа көсемі, әрі бай болғанын және атақ-даңқы бүкіл елге жайылғанын баяндап тұр. Барлыбек Сыртановтың арғы тегі осылай Қаптағайдан бастау алып, одан кейінгі ата-бабаларында осы қасиеттер жалғасып отырғанын аңыз-әңгімелер де, шежірелік материалдар да көрсетеді. Енді сол жыр жолдарына көз жүгіртейік.

«...Баласы Қаптағайдың Есенгелді,
Әр-әркімге қылайын мына жырды.
Есенгелді баласы Жарылқамыс, батыр Жолан-ды,
Қай адамнан қалмады мына заман.

Бұл кісінің баласы батыр Асан,
Ақылы бұ кісінің болған астам.
Мұнша халық билеген ақылман,
Бұл кісі де жақсы боп болды көсем,
Тентекті салады екен табанына.
Шынжырлы балақ, шұбар төс болып өткен,
Орысқа қарамаған заманында.

Бұл кісінің баласы Сары болды,
Жақсы кісі болады әрбір жолды.
Әркімге жақсылықты Құдай берер,
Басына бақыт, дәулет бірдей қонды.

Оның ұлы Бөрібайға қызыр қонды,
Дәулеті бұл кісінің үлкен мол-ды.
Сейіл қылып далада келе жатса,
Тұяғы ұзын қысырақ душар болды.

Паһ, шіркін, бұл кісіге, Құдайым-ай,
Бақ барген-ді, мақтамай тұрайын ба-ай.
Қазақ аулы сүйінсе, жар болады,
Үш жүзге ұран болған ер Бөрібай»
(Хасенов, 1996: 349-350).

Көріп отырғанымыздай, жырда Барлыбектің ер Қаптағайдан кейінгі аталарының бәрі жай адам болмаған екен. Тек Жолдас атты арғы атасы жөнінде ештеңе айтылмайды. Оның себебін біз шежіре-дастан авторының Барлыбектің бұл атасы жөнінде хабарсыз болғандығынан деп түсіндіреміз. Өйткені кейбір шежірелік нұсқаларда ер Қаптағайдан Есенгелді, одан Жолан, одан Асан батыр деп жалғасып кете береді. Шежіре-дастан авторының осы нұсқаны пайдаланғаны көрініп тұр.

Жыр жолдарында Барлыбектің Жолан деген атасының батыр болғаны айтылса, оның баласы – Асанның әрі батыр, әрі би, ел басқарған көсем болғанын көреміз. Ал Асан батырдың ұлы – Сары. Ол «басына бақыт, дәулет бірдей қонған» адам деп жырланады.

Жазба дерек мәліметтері Сарыны – жай адам емес, Тәуке ханның билігі тұсында мемлекеттік қызметте елші болған тұлға ретінде көрсетеді. Оның есімі орыс деректеріндегі мәліметтерде ұшырасады. Тіпті, Сарының тұлғасы XVII ғасырдың 80-90 жылдарындағы қазақ-орыс қатынастарында аса маңызға ие болады. Осыған байланысты осы жерде Барлыбектің жетінші атасына қатысты сәл болса да тереңірек тоқтала кетейік.

Тәуке ханның билігі тұсында қазақ-орыс қатынастарының жанданғаны белгілі. Тек қана 1686-1693 жылдар аралығында Тәуке ханның атынан Ресейге бес қазақ елшілігі аттандырылады (Вельяминов-Зернов, 1864: 228). Олардың ішінде 1693 жылғы қазақ елшілігін Келдей мен Сары мырза басқарған екен (Басин, 1971: 219). Олардың мақсаты Қазақстан мен Ресей арасында сауда байланыстарын орнату болады. Қазақ елшілерін Жәміш көлінің бойында Тобыл әкімшілігінің өкілі П. Шарыгин қабылдайды. Дәл осы кезде қазақ-орыс шекарасы маңында жергілікті қарулы қазақтардың бір тобы орыс кәсіпкерлеріне шабуыл жасап, жағдайды ушықтырып жібереді. Осыған байланысты орыс әкімшілігі Келдей мен Сары мырзаны өздерінде тұтқын ретінде ұстап қалады. Сары мырзаның қайын атасы Түрке би өз тарапынан қарулы күшпен қазақ елшілерін босатпақ болған әрекетінен ештеңе шыға қоймайды. Мұның бәрі Тәуке ханға жеткен соң, ол Түрке бидің әрекеттеріне тыйым салып, қалыптасқан жағдайды бейбіт жолмен шешуге күш салады. Осыған байланысты Тәуке хан орыс патшасына хат жазып, онда «Адам атадан осы уақытқа дейін ұрылар үшін елшіні қамауға алу дегенді құлақ естіп, көз көрмеген еді», – деп ренішін білдіреді (Кәрібаев, 2013: 382). Тәуке хан өз елшілерін тұтқыннан босату туралы алғашқы кезде бейбіт келіссөздер жүргізеді, ал ол ешқандай нәтиже бермегендіктен қазақ ханы да күшке көшіп, қазақ жерінде жүрген орыстарды тұтқынға алу туралы бұйрық береді. Тек осындай әрекеттерден кейін ғана Ресей жағы қазақ елшілерін босатуға мәжбүр болады. Бұл кезде Сары мырза тұтқында жүріп қайтыс болып кеткен екен (Кәрібаев, 2013а: 109).

Сары мырзаның ұлы – Бөрібай батыр. Бөрібай батыр – жәй ғана батыр емес, есімі өз

руының, яғни Матай руының ұранына айналған арқалы батыр және тайпа көсемі болған тарихи тұлға. Ол 1720 – 1740 жылдары қазақ халқының жоңғар басқыншылығына қарсы күресінде қол бастап, қарсы күрескен тұлғалардың бірі. Оның ерлік істері халық арасына кең жайылып, тірі кезінде-ақ атақ-даңқы артқан тұлғаға айналған. Жоңғарлармен болған соғыстардың бірінде қаза тауып, сүйегі қасиетті Түркістан қаласындағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесі жанында жерленеді. Біз ол туралы кезінде «Матай Бөрібай батыр» атты кітапша жазып, батырдың өмірі мен ерлік істерін қарастырған болатынбыз (Жабаев, 1946; Федоров, 1925). Сол себепті де, бұл жерде біз ондағы материалдарымызды қайталап жатпай, Барлыбектің алтыншы атасы – Бөрібай батыр туралы жоғарыда айтылған тұжырымымызбен шектелеміз.

Ер Қаптағайдың жетінші ұрпағы, Бөрібай – әрі батыр, әрі көсем болып, бұған дейін атап өткеніміздей, жеті ата бойы тектілік бұл әулеттен үзілмесе, Бөрібай батырдан кейін де оның ұрпақтарында тектілік қасиет жалғаса береді. Бөрібай батырдың кіндігінен есімдері бүкіл алаш жұртына танылған батырлар да, билер де, байлар да, шешендер де шығады. Оның тікелей ұрпақтарының бірі – Барлыбек Сыртановты білмейтін қазақ жоқ шығар.

М. Тынышбаевтың материалдары бойынша Бөрібай батырдың үш ұлы болған, олар – Алшын (Елшан), Құлшан (Құлжан) және Қыдырәлі би (Бабалар сөзі, 2012: 71). Алшынның (Елшан) ұрпақтарының шежіресі ешбір материалда тарқатылмайды. Ал Бөрібай батырдың бір ұлы – Қыдырәлі би туралы «Бабалар сөзінде» былай деп жырланады:

«Паһ, шіркін, бұл кісіге, Құдайым-ай,
Бак берген-ді, мақтамай тұрайын ба-ай!
Қазақ аулы сүйінсе, жар болады,
Үш жүзге ұран болған ер Бөрібай.
Қазақта мұнан асқан жан болмаған,
Бақыт, дәулет көп беріп, Алла оңлады.
Мұнан туған би болды Қыдырәлі,
Алдынан һәм билігі бұзылмады.
Ақылы бұл кісінің жұрттан асқан,
Бәрі де асыл туды көп данышпан.
Қаптағай тұқымына тұтқа болған,
Ұл тумас бұ кісідей үш Алаштан.
Бөрібайдан Қыдырәлі бесеу туды,
Қыдырәлі Бөрібайдың жолын қуды.
Ол күнде онан асқан кісі болмай,
Мен шешенмін дегеннің тілін буды»
(Хасенов, 1996: 350-351).

Қыдырәлі би (шамамен 1736/1737 – 1807 жылдары өмір сүрген.) – Бөрібай батырдың кіші ұлы. Бөрібай батыр қаза тапқанда 4-5 жаста болған екен. Өзі өмір сүрген дәуірінде қара қылды қақ жаратын турашыл болған және жұртқа жасаған қайырымдылығымен «қайырымды Қыдырәлі би» атанған. Оның айтқан ойлы шешімдері ел арасына кең таралып, қанатты сөздерге, мәтелдерге айналған. Ол туралы Ө. Ақыпбекұлының «Қайырымды Қыдырәлі би» атты мақаласынан тереңірек оқып білуге болады (Ақыпбекұлы, 2006).

Бөрібай батырдың келесі бір ұлы – Құлшан немесе Құлжан. Одан Барлыбекке дейінгі тікелей аталар былайша жалғасын табады: Құлшаннан – Мейірман, одан Батырқұл, одан Чака немесе Чана, одан Сыртан (Бабалар сөзі, 2012: 71). ХХ ғасыр басында Жетісу өңіріндегі матай руының ішінде құлшан деген аталықтың не ру бөлімінің болуына қарағанда, Бөрібай ұлы Құлшаннан бірталай ұлдар өсіп-өніп, кең таралған секілді. Өкінішке орай, біз Барлыбектің Құлшан атасынан кейінгі аталары туралы мәліметтерді кездестіре алмадық. Барлыбектің әкесі – Сыртан жөнінде аз-мәз мәліметтер кездеседі. С. Өзбекұлы өз зерттеуінде Барлыбектің әкесі туралы мынадай сипаттамалар береді: «Сыртан кезінде жұртына жақсы танымал болған адам. Ол жиі-жиі шынжыр балақ, шұбар төс төрелер мен ақ патшаның чиновниктеріне қарсы шығып, әлеуметтік және ұлттық қанаушыларға батыл түрде наразылық білдіріп отырған» (Өзбекұлы, 1996: 16). Ұлы ақын Ж. Жабаев өзінің «Сыртанға» деп аталатын бір өлеңінде оның іс-әрекеттерін былайша жырға қосқан екен:

«Қадыралы, Құлшаннан,
Құлаш ұрған Сырттаным,
Жерді болжап күн шалған,
Жүрегіңді ұққанмын.
...Сендей қазақ жоқ шығар,
Үміт қылған баладан.
Екі балаң жетілсе,
Құтыларсың табадан.
Дәметемін жетімше,
Сендей білгір ағадан» (Жабаев, 1946).

Жамбылдың өлең жолдарынан Сыртанға қатысты көп жайды аңғаруға болады. Сыртан жоғарыда С. Өзбекұлы айтып өткеніндей, әлеуметтік және ұлттық езгіге қарсы наразылықтарымен көзге түсіп, жалаларға іліккен секілді. Әділдік жолындағы тартыстарда орыс тілін білмегендіктен, жергілікті шенеуніктердің,

тілмәштардың да қорлықтарын да көрген сияқты. Балаларының болашағын ойлап, екі ұлы – Тұрлыбегі пен Барлыбегін Верныйдағы орыс гимназиясына оқуға беруінің себебін содан деп білеміз. Жамбыл өлеңінің соңғы алты жолы осыны меңзеп тұр. Өкенің аманатына адал болған ұлдары кейіннен оқуларын бітіріп, Верныйдағы облыстық әкімшіліктерде әртүрлі лауазымдарда қызмет атқарып жүрген кездерінде халқына, әсіресе, қарапайым жұртқа адал еңбек көрсетіп, ықыластарына бөленеді.

«Сыртаннан бес ұл, бір қыз тараған: Тұрлыбек (1860 – 1906), Керімбек (1862 – 1915), Барлыбек (1866 – 1914), Бәтима (1868-1934), Молдахмет (1870 –1919), Кенжехан (1872-1917)». Барлыбектің анасы – Бөлекбайқызы Күлдәрі 1921 жылы қайтыс болған (Өзбекұлы, 1996: 16-17).

Барлыбек Сыртановтың өмір жолы мен қызметі туралы айтар болсақ, ол жөнінде бұған дейін айтып өткеніміздей С. Өзбекұлының зерттеу кітабы мен Ө. Ақыпбекұлының мақаласында жақсы баяндалған.

Барлыбек Сыртанов 1866 жылы Жетісу облысы, Қапал уезі, Арасан болысында дүниеге келген. 1874 жылы сегіз жасында әкесі оны он жасар ұлы Тұрлыбекпен бірге Қапалдағы дайындық мектебіне береді. Одан кейін Барлыбек Верный қаласындағы ер балаларға арналған гимназияға қабылданады. Барлыбектің гимназияны қалай бітіргенін оның білім туралы куәлігі көрсетеді. Онда: «орыс тілі – 4, латын тілі – 4, логика – 4, арифметика – 5, алгебра – 5, геометрия және тригонометрия – 5, физика – 5, жаратылыс тарихы – 4, космография – 5, тарих – 5, география – 5, неміс тілі – 5, зейін қою – 5, ынтасы – 5, тәртібі – 5», – деп көрсетілген (Өзбекұлы, 1996: 18).

1886 жылы гимназия директорының ұсынысымен және Жетісу облысы әскери генералының қолдауымен Барлыбек Сыртанов Санкт-Петербург Университетінің шығыс тілдері факультетінің бірінші курсына оқуға түседі.

Университет қабырғасында жүріп Барлыбек астанада оқып жүрген қазақ студенттері – Бақтыгерей Құлманов, Бақытжан Қаратаев, Жанша Сейдалин, Мәмбетәлі Сердалин, Абдолла Теміров секілді жастармен танысып, бірге араласады. Жоғары біліммен қатар, сол кездегі саяси өмірдің қызу қазаны болған Петербургте қазақ жастары көп нәрсені үйренеді. Қарулы күрестен басқа саяси күрестің болатынын, оның қыр-сыры болатынын түсінеді. Қазақ жастарының «Жерлестер» атты ұйымын құрып, ондағы бас қосуларда әртүрлі мәселелер, оның ішінде

саяси тақырыптағы мәселелер де талқыланып отырылады.

Барлыбек Сыртанов университетті араб-парсы және түрік-татар мамандығы бойынша бірінші дәрежелі үздік дипломмен аяқтап шығады да, туған өлкесіне оралады.

1891–1894 жылдары Б.Сыртанов Түркістан генерал-губернаторлығының орталығы Ташкентте қазыналық палатада қызмет атқарады да, 1894 жылдан Верныйдағы Жетісу облысының облыстық басқармасына іс жүргізу бөлімінің меңгерушісі болып ауысады. Мемлекеттік қызметте істей жүре, Б. Сыртанов өз елінің, өз жұртының мүддесін естен шығармай, бар мүмкіндігін пайдаланып, халқына адал еңбек көрсетуге тырысады. Бұл туралы М. Тынышпаев Барлыбек қайтыс болып, ол туралы «Қазақ» газетіне жариялаған мақаласында былай деп жазады: «... Сол 1894-інші жылдан бастап 1905-інші жылға шейін (11 жыл) «Барлыбек, Тұрлыбек» аталып ағайынды екеуі Алматыда тұрды. Жетісу облысына қараған қазақ-қырғыз бәрі бұларға ағайын-туған болып, бұлардың үйінде топырлап жатпаған кезі болған емес. Теңдікке қолы жетпегендер Барлыбек, Тұрлыбекке жылап келіп, теңдік алып мауқын басушы еді. Үш кімді я жылатып, я жылатуға Барлыбек, Тұрлыбек себеп болған емес. Бұлай болған соң, бүтін бір облыс қазақ-қырғыз Барлыбек, Тұрлыбектің сөзінен үш уақытта шыққан емес... Алматыға Сырдария облысынан, Семей облысынан қазақтар келуші еді, Барлыбек, Тұрлыбек тұрғанда қайда барып түседі: онан жақын оларға ағайын жоқ. Бұларды арқа тұтпаған Жетісуда қазақ-қырғыз қалған жоқ. Оқыған балаларға: «Қарақтарым! Оқындар, қазағыңды ойларыңнан тастамаңдар» – деп, Барлыбек, Тұрлыбек айтып отырушы еді» (Өзбекұлы, 1996: 105).

Облыстық мекемеде қызмет істей жүре, Барлыбек Сыртанов халық арасында ағартушылықпен айналысады. Жетісу облысының «Семиреченские областные ведомости» атты газетінің ішінен «Туземный отдел» деген бөлім аштыртуға қол жеткізіп, онда жергілікті қазақ халқының ауыр халі, жағдайы туралы хабарламалар беріп тұрады.

Б. Сыртановтың халқына сіңірген үлкен бір еңбегіне 1903-1907 жылдары Ресей мен Қытай арасындағы шекараны тексеретін топтың құрамында болып, тексеру ісіне белсене араласуы жатады. «Қазіргі Алматы, Талдықорған облыстарының Қытаймен шектескен шекаралары Барлыбек Сыртанов белгілеуімен осы күнге дейін өзгеріске ұшыраған жоқ» – деп,

алаш азаматының еңбегіне оң баға береді зерттеуші С. Өзбекұлы (Өзбекұлы, 1996: 28).

Елінің болашағын ойлаған ұлтжанды азамат болашақ білімдінің қолында екенін түсінеді де, қазақ балаларының білім алуы үшін мектеп ашу қажеттігін ісін қолға алады. Жетісудың ауқатты, бай адамдарымен байланыс орнатады да, түсіндіру жұмыстарын жүргізеді. Көп ұзамай 1909 жылы Қапалда ағайынды Мамановтар қазақ балаларына арналған мектеп ашады. «Мамания» деп аталып кеткен мектептен талай қазақ баласы білім алып шыққаны белгілі.

Сонымен бірге қызмет істеп жүрген жылдары Б. Сыртанов Верныйдағы гимназияға талай қазақ баласын орналастыруға күш салады. Жекелеген жас ұландарға тікелей көмек көрсетіп, ақыл-кеңесін аямайды. М. Тынышпаев Барлыбектен алған батасы мен кеңесі туралы былай деп еске алады: «Қарағым! Көп жұртың тілеуіне кетіп бара жатырсың, жолың болсын, құдай алдыңнан жарылқап, мәртебенді биік қылсын» деп құшақтап көрісіп, батасын берді. Содан кейін хат алысқанымыз болмаса, Барлыбекті, қайран дүние, көре алмадым! Барлыбектің дидарын сонан кейін бір көруге құдай тағала жазбаған екен! Сондағы айтқан сөздері, халыққа берген насихаты кешегі айтқан сөздердей құлағымда тұр. Бәкеңнің сондағы сөйлеген даусын естіп тұрған сияқтымын...» (Өзбекұлы, 1996: 106-107).

1909 жылы Б. Сыртанов денсаулығына байланысты мемлекеттік қызметтен босап, туған ауылына оралады. «Қапалдан 75 шақырым, Ақсу бекетінің қасында 12 шақырым жердегі қыстауына мекендейтін болды» (Өзбекұлы, 1996: 106). Бірақ, ұлтжанды азамат елде болып жатқан оқиғаларға байланысты үнсіз жата алмайды. Жан-жақтан хат алысып, хат жазысып тұрады. Хат арқылы біреулерге кеңес береді. Дәл осы жылдары Қазақстан аумағында Столыпиндік реформа белең алып, бүкіл қазақ жұрты сияқты, Жетісу қазақтары да өздерінің ата-бабаларынан бері қоныстанып келе жатқан жерлерінен айырыла бастайды. Қазақтың ең шұрайлы жерлері Ресейден қоныс аударған орыс шаруаларына тегін беріліп, қыстаулары мен жайлауларынан, жайылымдарынан айырылған жергілікті халықтың жағдайы қиындап кетеді. Мұның бәрі көз алдында болып жатқандықтан Б. Сыртанов жұрты үшін арпалысқа шығады. Осы кезден бастап Барлыбек Сыртановтың қоғамдық қызметінің ең басты бір бағыты – жер мәселесі, оның ішінде Жетісу өңіріндегі қазақтардың жерін қоныстанушылардан қорғау болады.

Ол 1910 жылдың 21 қазанында Ұзынағашта облыс қазақтарының басын қосып, арнайы жиын өткізеді. Жиында Барлыбек сөз алып, халықтың ауыр жағдайын айтып, ызалана сөйлейді. Оның сөздерін Сәкен Өзбекұлы монографиясында былай деп келтіреді: «Ел-жұртым, қара шекпенділер күннен-күнге біздің жерімізге қоныстануда, халіміз ауырлап барады, күн көру қиынға соғып тұр, жақсы жердің бәрі қарашекпенділердің меншігіне өтті, жұртынан айырылған байғұс қазақ тақыр жерге қуылды. Ауыз ашпай жатуға енді болмас, ояну қажет, кір жуып, кіндік кескен, аталарымыздан қалған жерімізді сақтап қалу басты міндетіміз. Қарашекпенділердің келуін тоқтату үшін бүтін қазақ болып бас қосу қажет» (Өзбекұлы, 1996: 42).

1911 жылы Барлыбек қазандағы жиынның шешіміне сай, ел аманатын арқалап, денсаулығының күрт нашарлағанына қарамастан Петерборға келеді. Бір қыс Петерборда тұрып, Жетісу халқының өтінішін қажетті жеріне жеткізуге күш салады. Сонымен бірге Жетісу қазақтарының жер пайдалану нормасын ұлғайтуға қатысты бірталай жұмыстарды атқарады. Ол жөнінде М. Тынышпаевқа былай деп хат жазған екен: «Лепсі уезінің жерін жазған кітап менен бұрын басылып шығыпты, енді Қапал һәм Жаркент уездерінің нормасын азырақ көбейтуге қолым жетті. Ғалиханға жолығып, көп сөйлестік» (Өзбекұлы, 1996: 106).

Ал Әлихан Бөкейхан болса, Барлыбек қайтыс болғаннан кейін ол туралы «Барлыбекті ұмытпасқа» деген естелік-нама жазады. Онда ол Барлыбек туралы мынадай естеліктер айтады: «1890 жылы мен Петроград барғанымда Барлыбек Петроград университетін бітірген еді... Барлыбек жеріне қайтып, Жетісу обласной мекемесінде қызмет қылды. Кешегі бұлт айығып, күн шыққан заманда ұялшақ, қыз мінезді Барлыбек жұртым деп іске кірісіп орнынан шықты:

Алдың жалын, артың мұз,
Барар едің қай жаққа.

1910-1911 жылы Жетісу қазағының жеріне қам (көмек, қамқор – *Б.К.*) қылам деп, Барлыбек Петроградта бірнеше ай жатты. Бұл жолы көп сөйлесіп, Барлыбек мінезімен жақсы ашна болып едім. Ақ көңіл, қыз мінезді көріп едім... 1911-ші жылы жазғұтырым Петроградта тағы да үстіп іс қылмақ болып, құшақтасып-сүйісіп айырылысқан едік, үш жылда мұндай болмақ ойда жоқ еді». Ресей астанасында екі

тұлғаның ел болашағы туралы ой-пікірлері мен көзқарастары ортақ болып, қазақ ұлтының қазіргі кездегі жағдайы мен ертеңіне қатысты көп мәселелерді талқыға салады. Қос арыс ел үшін жасалатын болашақ жұмыстарының бағыттарын айқындайды.

Барлыбек Сыртанов Ресей астанасынан елге оралысымен ауруы одан әрі күшейіп кетеді. 1914 жылы 26 қарашада, ол 48 жасында ата-анасының, аға-іні, бала-шағаларының алдында қайтыс болады. Оның қайтыс болуы сол кезеңдегі қазақ зиялы қауымы үшін ауыр қаза болып саналды. М. Тынышпаев «Қазақ» газетіне ол туралы көлемді мақаласын жариялайды. Мақала газеттің 1915 жылғы екі нөмірінде жарияланады. Онда ол Барлыбектің өмірін және халқына сіңірген еңбегін айта келе, мынадай пікір мен тұжырым айтады: «2-ші декабрьде Барлыбек Сыртанов опат болды» деген хабар «Қазақтың» 89-ыншы номерінде басылып шығып, ел-жұртқа жайылды. ...Барлыбек марқұм әлі келгенше қазақты ілгері һәм жан-жақты қорғауға көп тырысты. Жұмысының алды, әсіресе, қазақтың жері еді...», – деп жазса, замандасы Бақытжан Қаратаев одан да асып түсіп: «Жалғыз сен ғана халықтың сеніміне ие болдың. Жалғыз сенің ғана «халық үшін еңбек еттім» деп айтуға хақың бар...» – деп, оның елге сіңірген еңбегіне баға береді («Қазақ» газеті, 1998; Өзбекұлы, 1996: 107).

Барлыбек Сыртановтың қоғамдық-саяси көзқарастары XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының саяси, әлеуметтік-экономикалық, рухани-мәдени жағдайларымен тығыз байланыста қалыптасып, дамиды. Мемлекеттік шенеуніктік қызметте жүргенде қолынан келгенше жекелеген қарапайым қазақ баласына ақыл-кеңестерімен және нақты істерімен жәрдемін көрсетсе, енді қолы босаған соң, Барлыбек Сыртанов бар білімі мен тәжірибесін бүкіл қазақ халқының болашағына арнайды. 1896-1900 жылдары ол «Дала уалаятының газеті», «Киргизская степная газета», ал 1911-1914 жылдары «Айқап» журналында көзқарастарын «С.Б. Алашинский», «Алатау баласы» деген бүркеншік атаулармен білдіріп отырады.

Барлыбек Сыртановты көзі ашық оқырман қауым «қазақтың тұңғыш конституциясының авторы» ретінде біледі. 1911 жылы Ресей астанасында жүріп, ол болашақ Қазақ Елінің Ата заңының жобасын даярлау ісіне кіріседі де, сол жылы маусым айында оны жазып шығады.

Б. Сыртановтың «Қазақ Елінің уставы» кіріспеден және төрт бөлімнен тұрады. «Уставтың»

кіріспесінде автор қазақ халқының тарихына қысқаша шолу жасап, қазіргі жағдайын баяндайды да, мақсатын көрсетеді. Мақсатқа – Қазақ елі республикасын құруды жатқызады.

«Қазақ елі көне ұлттардың бірі. Оның тарихының тамыры тереңге жайылған. Жеке ел болып өмір сүрді, елін, жерін қорғады. Ұрпақ жалғастырудан 7 миллионға жетті. Санымен Россияда үшінші орында. «Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама» жылдарда қалмақтардың күшті хәм көп әскеріне ауызбірлік жоқтығынан қарсы тұра алмады. Бірақ Үш жүздің ақылды ұлдары бір байрақтың астына жиналуға уәде беріп, бас қосып, қалмақтарды күл-талқан жасады. Әбілқайыр хан асығыстық жасаумен Кіші жүздің қазақтарын Россияға бағынышты етті. Орыс патшасы жасалған шартты бұзып, қазақ жеріне бекіністер орнатты, жаулап алуды күштіледі, қара шекпенділерді қапталты, қазақтың жерін, жеген нанын, ішкен суын тартып алды. Байғұс қазақтар өз жеріне ие болудан айрылды хәм айдалаға, құмға ығыстырылды.

Жаңа заманда атыссыз, соғыссыз, қан төкпей бейбіт жолмен жерімізде хұкметі өз қолында ел болу мақсатында, барлық елдермен достықта болу үшін жеке Қазақ елі республикасын құрамыз... Сайланатындар (депутаттарды айтып отыр – *Б.К.*) елдің ең сүйікті, білімді ел үшін жанын беретін адамдар, – деген сөздермен басталады «Уставтың» кіріспе бөлімі (Өзбекұлы, 1996: 87-88).

Барлығы 28 бабтан тұратын «Устав» төрт бөлімге жіктелген. Олар: «Қазақ елі республикасының жеке болуы турасында» – 9 бап, «Адам баласының хұқы турасында» – 8 бап, «Қазақ жері турасында» – 3 бап және «Сот турасында» – 8 бап.

«Устав» авторы «Қазақ елі республикасының жеке болуы турасында» атты бөлімде болашақ Қазақ еліндегі мемлекеттілік түрі, оның басқару жүйесі жөнінде мынадай принциптерді ұсынады:

«1. Қазақ елі халық билейтін хәм қазақи ерекшеліктері бар ел.

...4. Қазақ елінде ең басшы орыны – Ұлт мәжілісі. Оған дауыспен өткендер Қазақ елінің басшы Президентті төрт жылға сайлайды.

5. Бір Президент екі реттен асып ел билеуге хұқы жоқ.

6. Президент Қазақ елін министрлер арқылы басқарады. Министрлерді Президент өзі таңдайды, бірақ Ұлт мәжілісі дауыспен шешеді.

7. Министрлер өздері басқарған жұмыстарымен Президенттің хәм Ұлт мәжілісінің алдында есеп беріп тұрады...» (Өзбекұлы, 1996: 8).

Мемлекеттіліктің республикалық түрін ұсынған Б. Сыртанов идеясы бүгінгі күндері Тәуелсіз Қазақстан Республикасында жүзеге асып отыр. Сондай-ақ қалған үш бөлімде де Б. Сыртанов бүкіладамзат баласына ортақ принциптерді қазақи ортаға бейімдеп, болашақ қазақ қоғамының құқықтық негізі етіп алуды жоспарлайды.

Қорытынды

Өкінішке орай, 1914 жылдың соңына қарай ерте келген ажал Б. Сыртановқа өз идеяларын таратып, жүзеге асыруға мүмкіндік бермеді. Дегенменде, 1917 жылы Ресейдегі Ақпан төңкерісінен кейін демократиялық өзгерістердің енгізіле бастауы Б. Сыртановтың «Уставына» қазақ зиялы қауымының назарын аудартады. 1917 жылы 2-нші жалпы қазақ съезінде Б. Сыртанов идеялары негізге алынып, Алашорда үкіметі өмірге келді. Б. Сыртановтың арманын идеялас достары мен інілері қолдап, жүзеге асыруға тырысты. Жалпы, жоғарыда айтылған ойларымызды түйіндей келе, Барлыбек Сыртанов секілді өз елі үшін алысып-тартысып өткен, жер үшін күресіп өткен, ел болашағының құқықтық негізін жасаған текті әулеттің өкілі қазіргі кездегі әрбір қазақ азаматы нағыз үлгі болар тұлға. Оның өмірі мен шығармашылығын, көзқарастарын зерттеу кенже қалып келеді. Оны қалпына келтіру қазіргі кездегі кезек күттімейтін маңызды шараның бірі деп ойлаймын. Біз сонда ғана Б. Сыртанов алдындағы парызымызды өтедік деп толық айта аламыз.

Әдебиеттер

- 1 Ақыпбекұлы Ө. Барлыбек Сыртанов. (2006). Егемен Қазақстан. 26 сәуір.
- 2 Бабалар сөзі. (2012). Жүз томдық. Шежірелік жыр-аңыздар. 82 том. Астана: Фолиант.
- 3 Басин В.Я. (1971). Россия и Казахские ханства в XVI-XVIII в.в. Алма-Ата.
- 4 Вельяминов-Зернов В.В. (1864). Исследование о Касимовских царях и царевичах. Ч.2. СПб.
- 5 Жабаев Жамбыл. (1946). Шығармаларының толық жинағы. Алматы, 1946.
- 6 Өзбекұлы С. (1996). Барлыбек Сыртанов. Алматы: Жеті жарғы, 1996.

- 7 Кәрібаев Б. (2013). Матай Бөрібай батыр – Алматы: ҚАЗАКПАРАТ.
- 8 Кәрібаев Б. (2013а). Матай Бөрібай батыр: Буклет. Түркістан, 2013.
- 9 «Қазақ» газеті (1998). Бас редактор Ә. Нысанбаев. Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы.
- 10 Тынышпаев М. (1925). Материалы по истории киргиз-казахского народа. Восточное Отделение Киргизского Государственного Издательства. Ташкент. Тынышпаев М. (1993). История казахского народа. Составители и авторы предисловия проф. Такенов А.С. и Байғалиев Б. Алма-Ата: «Қазақ университеті».
- 11 Султанов Т.И. (2001). Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. Алматы: Дайк-Пресс.
- 12 Хасенов Ә. (1996). Қазақ тарихының баяны. Алматы: Мектеп.
- 13 Федоров Е. (1925). Очерки национально-освободительного движения в Средней Азии. Ташкент.

References

- 1 Акүпбекүлы О. Barlybek Syrtanov. (2006). Egemen Kazakstan. 26 sauir.
- 2 Babalar sozi. (2012). Zhyz tomgyr. Shezhirelik zhyr-anyzdar. 82 tom. Astana: Foliant.
- 3 Basin V.Ja. (1971). Rossija i Kazahskie hanstva v XVI-XVIII v.v. Alma-Ata.
- 4 Vel'jaminov-Zernov V.V. (1864). Issledovanie o Kasimovskih carjah i carevichah. Ch.2. SPb.
- 5 Zhabaev Zhambyl. (1946). Shygarmalarynyn tolyk zhinagy. Almaty, 1946.
- 6 Ozbekyly S. (1996). Barlybek Syrtanov. Almaty: Zheti zhargy, 1996.
- 7 Karibaev B. (2013). Matai Boribai batyr – Almaty: ҚАЗАКПАРАТ.
- 8 Karibaev B. (2013а). Matai Boribai batyr: Buklet. Tyrkistan, 2013.
- 9 «Kazak» gazetі (1998). Bas redaktor Ә. Nysanbaev. Almaty: «Kazak jenciklopedijasy» Bas redakcijasy.
- 10 Tynyshpaev M. (1925). Materialy po istorii kirgiz-kazahskogo naroda. Vostochnoe Otdelenie Kirgizskogo Gosudarstvennogo Izdatel'stva. Tashkent. Tynyshpaev M. (1993). Istoriya kazahskogo naroda. Sostaviteli i avtory predislovija prof. Takenov A.S. i Bajgaliev B. Alma-Ata: «Kazak universiteti».
- 11 Sultanov T.I. (2001). Podnjatyje na beloј koshme. Potomki Chingiz-hana. Almaty: Dajk-Press.
- 12 Hasenov A. (1996). Kazak tarihyryn baiany. Almaty: Mektep.
- 13 Fedorov E. (1925). Oчерki nacional'no-osvoboditel'nogo dvizhenija v Sredni Azii. Tashkent.